

نقش دعا در دفع و رفع عوارض مترتب بر بحران کرونا

طاهره عبداللهی^۱

چکیده

دعا در متون دینی یکی از راه‌های ارتباط با خداست و در برخی آیات قرآن به‌عنوان نوعی عبادت از آن یاد شده است. از طرفی انسان‌ها در هنگام شدت‌گرفتن امواج بلا و قطع امید از اسباب عادی، به‌صورت فطری و ناخودآگاه به استمداد از خدا متمایل می‌شوند و متضرعانه او را می‌خوانند. در این میان یکی از پیشامدهایی که به‌صورت ناگهانی و فزاینده جهان پیرامون ما را تهدید کرده است و با به‌خطرانداختن سلامتی افراد، آرامش و امنیت روانی آنها را سلب گرفته، بحران کروناست. مقاله حاضر با روش تحلیلی- استنباطی بر آن است تا با بررسی متون دینی در موضوع دعا با تبیین آثار مختلف آن بر فرد و جامعه از ظرفیت‌های دعا در دفع و رفع عوارض ناشی از بحران کرونا پرده بردارد و آن را به‌عنوان یکی از اقدامات اساسی در مدیریت این بحران پیشنهاد دهد. ایجاد سلامت جسمانی، آرامش روانی، افزایش روحیه امید، توجه انسان به ناتوانی و عجز خویش و زودن غبار تیرگی از روحیه توحیدی انسان‌ها از مهمترین نتایج این بررسی شناخته شده است.

واژگان کلیدی: دعا، دفع، رفع، بحران، کرونا.

۱. مقدمه

دعا بهترین عبادت است. (کلینی، ۱۳۶۹، ۲۱۰/۴) در متون دینی به درخواست از خداوند توصیه شده است و مبعوض‌ترین فرد کسی است که از آنچه نزد خداست، درخواست نکند (کلینی، ۱۳۶۹، ۲۱۰/۴). حتی امور جزئی را نباید به‌خاطر بی‌اهمیت‌بودن آنها رها کرد؛ زیرا کسی که حاجات کوچک به‌دست اوست، حاجات بزرگ نیز در اختیار او است (کلینی، ۱۳۶۹، ۲۱۲/۴). حوادث، ناخوشی‌ها و بیماری‌ها در هر دوره زمانی به‌گونه‌ای زندگانی انسان‌ها را با

۱. دانش‌آموخته دکتری تفسیر تطبیقی، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی ص العالمیه، ایران.

تلخ‌کامی مواجه می‌کند. زمانی نبود بهداشت مناسب و ضعف اطلاع‌رسانی عده‌ای از افراد را به کام مرگ فرومی‌برد و اکنون به موازات پیشرفت و گسترش علم انواع ویروس‌های جدید و ناخواسته به‌وجود آمده‌اند. بیماری کووید ۱۹ از جمله بحران‌هایی است که در زمان حاضر و به شکل غافل‌گیرکننده‌ای تمام کشورهای جهان را دربرگرفت. در ۱۱ مارس سازمان بهداشت جهانی شیوع بیماری را دنیاگیری اعلام کرد (ویکی‌پدیا، دنیاگیری کروناویروس). در این شرایط نگران‌کننده دغدغه‌های تأمین مسائل مالی، افزایش بیکاری، گسترش تورم، ناامنی شغلی، آسیب‌های روحی روانی و بحران‌های اجتماعی هم‌رو به افزایش است و روزبه‌روز ناامنی‌های روحی را افزایش می‌دهد. گسترش ناآرامی روحی روند رشد بیماری را سرعت می‌بخشد. در این شرایط که آمار مرگ و میر ناشی از این بیماری به‌شدت روبه افزایش است امید به قدرت‌های ناچیز مادی نمی‌تواند تأمین‌کننده نیازهای روحی روانی انسان‌ها باشد. در آیه‌ای از قرآن، خداوند لحظات سخت و دردناک زندگی را به خاطر مشرکان می‌آورد و از وجدان آنها استمداد می‌کند که در این‌گونه لحظات که همه چیز را به‌دست فراموشی می‌سپارند پناهگاهی جز خدا برای خودشان فکر می‌کنند. «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرِ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ؛ ای پیامبر به آنها بگو اگر عذاب دردناک خداوند به سراغ شما بیاید و یا قیامت با آن همه هول و هیجان و حوادث وحشتناک برپا شود، راست بگویید آیا غیر خدا را برای برطرف‌ساختن شدائد خود می‌خوانید» (انعام: ۴۰).

آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه می‌نویسد: «روح معنی این آیه نه تنها برای مشرکان بلکه برای همه کس به هنگام بروز شداید و حوادث سخت قابل درک است. ممکن است در حال عادی و در حوادث کوچک انسان به غیر خدا متوسل گردد، اما هنگامی که حادثه فوق‌العاده شدید باشد انسان همه چیز را فراموش می‌کند، ولی در همین حال در اعماق دل خود یک نوع امیدواری به نجات که از منبع قدرت مرموز و نامشخصی سرچشمه می‌گیرد احساس می‌کند. این همان توجه به خدا و حقیقت توحید است، حتی مشرکان و بت‌پرستان در چنین لحظاتی سخنی از بت‌ها به‌میان نمی‌آورند و همه را به‌دست فراموشی می‌سپارند». (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴). در آیه بعد می‌فرماید: «بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَ تَتَسَوَّنَ مَا تُشْرِكُونَ؛ بلکه تنها او را می‌خوانید او هم اگر بخواهد مشکل شما را برطرف می‌کند و شریک‌هایی که برای خدا درست کرده بودید همه را فراموش می‌کنید» (انعام: ۴۱). در متون دینی، روایات

زیادی درباره اهمیت و تأثیر ادعیه در جلوگیری از بلا وارد شده است. پیامبر اکرم فرمود: «ادفعوا ابواب البلاء بالاستغفار؛ ابواب بلاء را با استغفار ببندید» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۲۹/۹) و «ادفعوا امواج البلاء بالدعاء؛ امواج بلاء را با دعا ببندید» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۸۹/۹۳). همچنین امام صادق علیه السلام فرمود: «دعا از نیزه نافذتر است» (کلینی، ۱۳۶۹، ۲۱۴/۴).

در پژوهش حاضر دو پرسش بررسی می‌شود: یکی بحران‌های مترتب بر بیماری کرونا چیست و دیگر اینکه دعا چه نقشی در رفع و دفع بیماری کرونا دارد. برای پاسخ به این پرسش‌ها با روش تحلیلی-استنباطی و با بررسی متون دینی در موضوع دعا و انتخاب فراه‌های مرتبط با دفع و رفع بلاها با تبیین آثار مختلف آن بر فرد و جامعه از ظرفیت‌های دعا در دفع و رفع عوارض ناشی از بحران کرونا پرده برمی‌دارد.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. مدیریت بحران

مدیریت بحران از اصطلاحات حوزه مدیریت است که به مجموعه‌ای از فعالیت‌ها، چاره‌جویی‌ها و دستورالعمل‌هایی گفته می‌شود که مدیریت یک سازمان در چالش با بحران انجام می‌دهد و هدف آن کاهش روند کنترل و رفع بحران است. به‌طور کلی، مدیریت بحران به معنای سوق دادن هدفمند جریان پیشرفت امور به روالی قابل کنترل و انتظار بازگشت امور در اسرع وقت به شرایط قبل از بحران است. برخلاف مدیریت ریسک که شامل ارزیابی تهدیدهای احتمالی و پیدا کردن بهترین راه جلوگیری از وقوع آن است، مدیریت بحران شامل برخورد با تهدیدها قبل، در حین و پس از وقوع تهدید است. (ویکی پدیا، ۱۳۹۹)

۲-۲. دفع و رفع

رفع به معنای منع از استمرار وجود یک شیء است و دفع مانع از تحقق اصل وجود شیء می‌شود نه استمرار آن. (جمعی از محققان، ۱۳۸۹، ص ۴۸۲) آیت‌الله جوادی آملی در تفاوت دفع و رفع می‌نویسد: «دفع بلا یعنی، انسان کاری انجام دهد تا بلا نازل نشود مانند واکنسی که انسان از

آن استفاده می‌کند تا بیمار نشود. دفع بلا در واقع پیشگیری از نزول بلاست. رفع بلا نیز زمانی است که بلا نازل شده و باید آن را برطرف کرد مثل اینکه شخصی بیمار شده و باید درمان شود» (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۲۶).

۳. بحران‌های مترتب بر بیماری کرونا

بحران از نظر روان‌شناختی در شرایطی تعریف می‌شود که تهدیدات و خطراتی وضعیت روان‌شناختی افراد یک جامعه را تهدید کند و سلامت روان آنها را به خطر بیاندازد. آنتونیو گوترش دبیر کل سازمان ملل نسبت به بحران روانی میلیون‌ها نفر که تحت تأثیر عوارض و تبعات شیوع کرونا قرار گرفته‌اند، هشدار داد پس از چندین دهه غفلت از خدمات بهداشت روانی همه‌گیری کووید ۱۹ اکنون با ایجاد فشار روانی بیشتر به خانواده‌ها و جوامع لطمه‌زده است. وی افزود حتی وقتی این همه‌گیری تحت کنترل درمی‌آید غم، نگرانی و افسردگی همچنان افراد و جوامع را تحت تأثیر قرا می‌دهد. سازمان ملل در گزارشی توجیهی اعلام کرد که در ماه‌های آغازین همه‌گیری کووید ۱۹ بهداشت و سلامت فیزیکی اصلی‌ترین دغدغه بود، اما اینک مسائل روانی فشار زیادی بر جمعیت دنیا وارد کرده است. بخشی از این فشارهای روانی ناشی از نگرانی افراد در مورد ابتلای عزیزانشان به کرونا یا مرگ بر اثر این ویروس است. بخش دیگر این فشارها به دلیل از دست رفتن معیشت افراد است. دوورا کستل رئیس بخش بهداشت روان در سازمان جهانی بهداشت در یک کنفرانس خبری مجازی گفت: «ما از ترس و بلا تکلیفی و بحران اقتصادی آگاه هستیم. این مسائل موجب فشار روانی خواهد شد. وی افزود که امدادگران و نیروهای بخش خدمات بهداشت و سلامت از جمله افرادی هستند که تحت فشار زیادی کار می‌کنند و در مقابل فشار روانی آسیب‌پذیری بیشتری دارند مانند پیدایش استرس ناشی از تنگی معیشت، مرگ‌اندیشی، نقص عضو، از دست دادن عزیزان» (ایرنا، ۱۳۹۹).

بحران‌های مترتب بر بیماری کرونا در یک نگاه به دو دسته کلی فردی و اجتماعی تقسیم می‌شوند و هر یک در زیرمجموعه خود انواعی دارند.

جدول ۱: بحران‌های مترتب بر کرونا

آزردگی روحی ناشی از دوری عزیزان	آسیب‌های روحی روانی	فردی	بحران‌های مترتب بر کرونا	
				پیدایش شبهات اعتقادی
				شکل‌گیری ناامیدی
				ناشکری و شکایت
				بی‌شکویی
درد و رنج ناشی از بیماری کرونا	آسیب‌های جسمی	اجتماعی		
افزایش بیکاری				
رکود اقتصادی				
ناامنی شغلی				
پیدایش تورم				
کاهش خدمات و تعاملات اجتماعی				

۴. مقوله‌بندی و تحلیل محتوای ادعیه

۴-۱. محورهای دعای هفتم صحیفه سجادیه

دعای هفتم صحیفه از ادعیه پربار امام‌العارفین امام سجاد علیه السلام است که هنگام پیشامدهای سخت و زمان غم و اندوه توصیه شده است. «وَكَانَ مِنْ دُعَائِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِذَا عَرَضَتْ لَهُ مُهِمَّةٌ أَوْ نَزَلَتْ بِهِ، مُلِمَّةٌ وَعِنْدَ الْكَرْبِ».

۴-۲. معرفت‌افزایی نسبت به قدرت بی‌کران الهی

ابتدای دعای هفتم صحیفه اشاره به قدرت الهی و تأثیرگذاری در امور دارد و سپس به بیان عجز و ناتوانی انسان و سنگینی بلای وارده می‌پردازد. در فرازهای ابتدایی دعا به گره‌گشایی خداوند از مشکلات و هموارکردن سختی‌ها اشاره شده است: «يَا مَنْ تَحُلُّ بِهِ عُقْدُ الْمَكَارِهِ يَا مَنْ يَفْتَأُ بِهِ حَدُّ الشَّدَائِدِ».

۴-۳. خواندن رافع پیشامدها و سختی‌ها

طبیعت زندگی بشر همراه با سختی‌ها، پیشامدهای ناگوار و درد و رنج است. چگونگی مواجهه با این امور در زندگی افراد مؤمن و ملحد متفاوت است. اعتقاد به امور فوق طبیعی و قدرت غیر مادی در زندگی افراد مؤمن سبب می‌شود هیچ‌گاه تسلیم شرایط نشوند و یأس به خود راه ندهند. در واقع علت ایجاد حالت پریشانی در مشکلات و سختی‌ها عدم اطلاع نسبت به چگونگی رفع

مشکل است. حال اگر انسان متوجه قدرتی باشد که رافع مشکل است این فهم می‌تواند به او آرامش ببخشد و او را یاری رساند. در آیه قرآن هم آمده است که خداوند مشکلاتی که برای اهل ایمان پیش آمده است را رفع می‌کند. خداوند در سوره انشراح خطاب به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ؛ سختی‌ها و مشکلات پیش آمده در مسیر تبلیغ دین را ما برمی‌داریم» (انشراح: ۱). در متن دعای هفتم آمده است: «يَا مَنْ تَحَلَّى بِهِ عُقْدُ الْمَكَارِهِ». در لسان‌العرب آمده است: «العقد: نقيض الحل» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۲۹۶/۳). خواندن و صدا کردن خدایی که برطرف‌کننده گره‌ها پس از پیدایش آنهاست، تحمل مشکلات و پیشامدها را آسان می‌کند. «يَا مَنْ يَفْتَأُ بِهِ حُدُّ الشَّدَائِدِ». «يفتأ به معنای شکستن» (طریحی، ۱۳۷۵، ۳۲۶/۱). شدت وحدت سختی‌ها به واسطه اراده خداوند می‌شکند. توجه به صدا زدن خدایی که تنها گشاینده و ازبین برنده سختی‌هاست، رافع مشکلات و آرامش‌بخش دل‌های مضطرب است.

۴-۴. التماس کردن دانی از عالی

التماس از روش‌های رفع و خروج از شدايد است که مسبوق به معرفت و شناخت انسان به عجز خویش است. روش التماس برای خروج از شدايد به سمت فرج صورت می‌گیرد. «يَا مَنْ يَلْتَمَسُ مِنْهُ الْمَخْرَجُ إِلَى زَوْجِ الْفَرَجِ» در معنای التماس، طلب قرارگرفته (زبیدی، ۱۴۱۴، ۴۶۵/۸؛ موسی حسین یوسف، ۱۴۱۰، ۱۳۴۲/۲) و همراه با تکرار است (طریحی، ۱۳۷۵، ۱۰۴/۴).

۴-۴-۱. فراخوانی پروردگار در سیاق ندا

فرازهای ابتدایی دعا در سیاق ندا و با الفاظ منادای بعید یا بیان شده است که از معنای آن مدح و ستایش است. (حسینی‌نیا، ۱۳۹۶، ص ۴۱) درخواست توجه و رویکرد مخاطب توسط حرف ندا که در بردارنده معنای ادعوا، اطلب و نادای است، ندا می‌باشد (حسینی‌نیا، ۱۳۹۶، ص ۴۱). ندا کردن کسی که در ابتدای دعا صفات خاصی همچون عقدالمکاره و حدالشدايد و روح‌الفرج دارد.

۴-۴-۲. سهولت سختی‌ها با قدرت الهی

«ذَلَّتْ لِقُدْرَتِكَ الصَّعَابُ؛ دشواری‌ها به لطف او آسان می‌گردد». اندازه قدرت الهی در فهم انسان نمی‌گنجد. برای تقریب به ذهن در کنار قدرت حق، وسعت آسمان‌ها را تا یک میلیارد سال نوری

تخمین زده اند. همچنین عظمت کره زمین در برابر عظمت جهان‌های دور مانند يك قطره آب در برابر اقیانوس هاست. درحالی که قطر کره زمین معادل ۱۲۸۰۰ کیلومتر و طول خط استوا ۴۰/۰۷۶ کیلومتر و حجم زمین برابر ۱۸۲۸۴۱۳۱۰۰۰۰ کیلومتر مکعب است (انصاریان، ۱۳۷۱، ۱۷۹/۴). اکنون قدرتی که این همه عظمت در برابرش چیزی به حساب نمی‌آید دشواری‌ها در پرتو عنایت او آسان می‌شود. در دعای سحر ماه مبارک رمضان آمده است: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ مِنْ قُدْرَتِكَ بِالْقُدْرَةِ الَّتِي اسْتَطَلْتَ بِهَا عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكُلُّ قُدْرَتِكَ مُسْتَطِيلَةٌ؛ خداوند را به قدرت کاملش که بر همه اشیاء احاطه دارد، می‌خوانیم. این قدرت محیط بر همه اشیاء به جهت احاطه و تسلط بدون حد و مرزی که دارد همه رنج‌ها و آلام را آسان می‌کند».

۴-۳-۴. فراهم‌سازی اسباب

تمام جریانات جهان بر وفق خواست الهی در حرکت است و اشیاء مطابق اراده الهی به کار رفته‌است. چنین نیرویی اگر اراده کند سبب تأثیرگذاری امور می‌شود. جاهایی که بشر تنها با اتکا به نیروی عقل خود به دنبال راه حل بوده دچار سردرگمی و یأس شده است. برای نمونه در جریان بیماری کرونا روشن شد که مدعیان علم و دانش هم نتوانستند پاسخ‌گوی این بحران باشند و به ناچار تسلیم این ویروس شدند حال آنکه تکیه بر قدرت الهی و اعتقاد بر اینکه همه چیز به یک اشاره و فرمان الهی بسته است: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ؛ فرمان او چنین است که هرگاه چیزی را اراده کند تنها به آن می‌گوید: موجود باش آن نیز بی‌درنگ موجود می‌شود» (یس: ۸۲). انسان مأیوس و ناامید از اسباب طبیعی را امیدوار می‌کند. انس با اسباب مادی در زندگانی سبب ایجاد حجاب‌هایی می‌شود که مانع از دیدن مسبب می‌شود و وقتی در شرایط اضطرار حجاب‌ها برداشته شود مسبب خودنمایی می‌کند (ر.ک.، فهری، ۱۳۷۵، ص ۴۰۳).

این محور از دعا به معنا و مفهوم آیاتی مانند «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس: ۸۲) و «إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (نحل: ۴۰) اشاره دارد. «فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (مریم: ۳۵). علامه طباطبایی رحمته الله در المیزان ذیل آیه ۸۲ سوره یس چند نکته را متذکر شد: اول اینکه مرا از امر، شأن است؛ یعنی خداوند می‌خواهد بفرماید شأن خداوند تعالی در هنگام اراده خلقت موجودی از موجودات چنین است نه اینکه مراد از آن، امر در مقابل نهی باشد. دوم اینکه معنای «اذا اراد شیئا» «اذا اراد ایجاد شیء؛ وقتی

اراده می‌کند ایجاد چیزی را» است. نکته آخر اینکه هر چیز موجودی در رابطه با اراده خداوند طوری است که هیچ چاره‌ای جز هست شدن ندارد؛ یعنی وقتی چیزی در موقف اراده خدا قرار بگیرد شأن خدا این است که به آن چیز بگوید باش و آن هم موجود شود (ر.ک.، طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۱۵/۱۷). امام علی علیه السلام می‌فرماید: «ربما كان الدواء داء والداء دواء؛ چه بسا که دارو درد گردد و درد دارو». (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۲۷/۷۴) بنابراین، تأثیرگذاری هر امری در عالم هستی بنابر اراده خدای تعالی است و اگر اراده او بر چیزی تعلق بگیرد، تخلف‌ناپذیر است. این نگاه بالاترین اثر را در دفع و رفع بیماری‌ها و ناخوشی‌ها دارد.

۴-۴-۴. معرفی خداوند برای دفع بلا

در محور بعدی با ضمیر مخاطب اشاره به چند مطلب می‌شود: اول خواندن خداوند در رویدادهای غم‌انگیز: «أَنْتَ الْمَدْعُوُّ لِلْمُهْمَاتِ»؛ دوم پناهگاه بودن خداوند در پیشامدها: «وَأَنْتَ الْمُمْزَعُ فِي الْمُلِمَاتِ»؛ سوم دفع گرفتاری‌ها با قدرت الهی: «لَا يَنْدَفِعُ مِنْهَا إِلَّا مَا دَفَعْتَ»؛ چهارم گشایش‌گر در سختی‌ها: «لَا يَنْكَشِفُ مِنْهَا إِلَّا مَا كَشَفْتَ». این چهار جمله الهام‌یافته از قرآن است (فهری، ۱۳۷۵، ص ۴۰۲). دو جمله اولی می‌تواند اشاره باشد به آیه: «وَ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّيْكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَ كَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا»؛ و هنگامی که در دریا ناراحتی به شما برسد جز او تمام کسانی را که (برای حل مشکلات خود) می‌خوانید، فراموش می‌کنید، اما هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می‌گردانید و انسان بسیار ناسپاس است» (اسراء: ۶۷). این يك قانون عمومی است که هر کس آن را تجربه کرده است که در گرفتاری‌ها هنگامی که کارد به استخوان می‌رسد، موقعی که اسباب ظاهری از کار می‌افتند و کمک‌های مادی ناتوان می‌گردند انسان به یاد مبدأ بزرگی از علم و قدرت می‌افتد که او قادر بر حل سخت‌ترین مشکلات است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۹۱/۱۲) اگر انسان نسبت به مبدأ دفع بلا آگاهی پیدا کند به جای سردرگمی و حیرت در زندگانی پر از نارضایتی و ناامیدی به خواندن قدرت مطلق الهی می‌پردازد تا در اثر این خواندن، خدا به انسان توجه کند و دفع بلا صورت بگیرد؛ زیرا براساس آیه قرآن ارزش انسان‌ها به دعاست و اگر دعا نباشد نزد پروردگار وزن و قدری نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۲۴۵/۱۵). خداوند می‌فرماید: «قُلْ مَا يَعْجُبُكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ» (فرقان: ۷۷).

۴-۴-۵. اظهار عجز و اضطراب برای جلب عنایت الهی

«وَقَدْ نَزَلَ بِي يَا رَبِّ مَا قَدْ تَكَادَنِي ثِقْلُهُ، وَ أَلَمَّ بِي مَا قَدْ بَهَظَنِي حَمْلُهُ وَ بِقُدْرَتِكَ أُوْرِدْتُهُ عَلَيَّ وَ سُلْطَانِكَ وَجْهَتُهُ إِلَيَّ، فَلَا مُصَدِرَ لِمَا أُوْرِدْتِ، وَ لَا صَارِفَ لِمَا وَجَّهْتِ، وَ لَا فَاتِحَ لِمَا أَغْلَقْتِ، وَ لَا مُغْلِقَ لِمَا فَتَحْتِ، وَ لَا مُمَيِّسِرَ لِمَا عَسَّرْتِ، وَ لَا نَاصِرَ لِمَنْ خَدَلْتِ؛ بِلَايِي بِرِ مَنْ وَارِدَ شَدِيدَةً سَخْتِي أَنْ مَرَا فِي هَمِّ شَكْسْتِهِ وَ كَرَفْتَارِي هَائِي بِرِ مَنْ حَمَلَهُ وَارِدَةً شَدِيدَةً كَيْ تَحْمِلْشَ لِي مِنْ دَشْوَارِ اسْتِ وَ أَنْ رَا تُو بِا قَدْرَتِ بِرِ مَنْ وَارِدَ سَخْتِي وَ بِهَ اقْتِدَارِ خُودِ مَتَوَجِّهٍ مِنْ نَمُودِي. أَنْجِ رَا تُو وَارِدَ كُنِي كَسِي نَتَوَانِدَ بَا زَكْرَدَانِدَ وَ أَنْجِ رَا كَيْ تُو رَوَانِهَ سَا زِي كَسِي نَتَوَانِدَ بَا زَدَارِدَ وَ أَنْجِ رَا كَيْ تُو بَگَشَايِي كَسِي نَتَوَانِدَ بَسْتِ وَ أَنْجِ رَا كَيْ تُو بِنْدِي كَسِي نَتَوَانِدَ گَشُود.»

اضطراب‌های زندگی و وحشت از درد و رنج‌ها که همواره توأم با زندگانی دنیایی است «الدنيا محفوف بالمكاره» (آمدی، ۱۴۱۰، ص ۳۱) بدون شناخت قدرتی که آرام‌بخش اضطراب‌های درونی و شفا بخش رنج‌های روحی باشد، امکان پذیر نیست و اگر آدمی دل به جایی نبندد و قدرتی را نشناسد که سررشته امور به دست او است در جهنمی از ناراحتی و ناامیدی غوطه‌ور می‌شود. از سوی دیگر، شناخت و ارتباط با نیرویی که قدرت بی‌انتهای دارد و کلید حل تمام مشکلات در نزد او است آرامش‌بخش و التیام‌دهنده است چه رسد به اینکه این مبدأ مهربانی و رأفت بدون هیچ محدودیتی همواره منتظر و مشتاق درخواست کنندگان است.

۴-۴-۶. درخواست درود بر پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام

از عوامل مؤثر در استجاب دعا شروع و ختم دعا با صلوات است. حضرت صادق علیه السلام فرمود: «پیوسته دعا محبوبست (و میانه آن و استجابتش حجاب و پرده‌ای حائل است) تا بر محمد و آلش صلوات فرستاده شود (که آنگاه پرده و حائل برطرف شود). (کلینی، ۱۳۶۹، ۴/۲۴۷) در این فراز از دعای هفتم با درود بر پیامبر صلی الله علیه و آله و خاندان ایشان به بیان مجدد خواسته انسان از خداوند اشاره می‌شود: «فَصَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ افْتَحْ لِي يَا رَبِّ بَابَ الْفَرَجِ بِطَوْلِكَ، وَ اكْسِرْ عَنِّي سُلْطَانَ الْهَمِّ بِحَوْلِكَ.»

۴-۴-۷. ابراز خواسته پس از اظهار عبودیت و مسکنت

«وَ افْتَحْ لِي يَا رَبِّ بَابَ الْفَرَجِ بِطَوْلِكَ، وَ اكْسِرْ عَنِّي سُلْطَانَ الْهَمِّ بِحَوْلِكَ، ... وَ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَ فَرَجاً هَنِيئاً، وَ اجْعَلْ لِي مِنْ عِنْدِكَ مَخْرَجاً وَحِيّاً.» در این فراز، انسان از خداوند

می‌خواهد که با فضل خودش در فرج را بگشاید و با قدرتش سلطنت غم و اندوه را بشکند و رحمت و گشایشی مرحمت کند و راه گریز در پیش پایم قرار دهد.

۴-۴-۸. ترس از محرومیت واجبات

«وَلَا تَسْغَلْنِي بِالْإِهْتِمَامِ عَنِ تَعَاهُدِ فُرُوضِكَ، وَ اسْتِعْمَالِ سُنَّتِكَ؛ خداوندا مرا به سبب غم و اندوها از رعایت واجبات و اجرای سنتت بازمدار». با استشهاد به این فراز، یکی از عوارض مترتب بر بلاها سلب توفیق عبادت از بندگان به سبب اشتغال ذهنی آنها به غم و اندوه ناشی از مصائب است که بندگان را از التزام به فریض و نوافل باز می‌دارد. گاهی افراد تحت تأثیر ناخوشی‌ها قرار می‌گیرند و خود را از فیض مستحبات و سنت‌های الهی محروم می‌کنند. گاهی نیز محرومیت از مستحبات ناخواسته و به سبب ترس از ابتلا و سرایت بیماری است. مانند آنچه در بیماری کرونا دیده می‌شود و انسان به سبب شرایط پیش آمده از محافل عبادی اجتماعی محروم شده است. از محافلی که تحت تأثیر بحران اجتماعی کرونا به تعطیلی آنها انجامید می‌توان به سلب توفیق حضور مسلمین در نمازهای جماعت، جمعه، راهپیمایی روز قدس، نماز عید فطر، زیارات اماکن مقدسه، اعمال و مناسک حج اشاره کرد. بنابراین، در این فراز رفع و دفع این قبیل از عوارض مترتب بر بلاها را از قدرت لایزال الهی درخواست می‌شود.

۴-۴-۹. بیان دوباره عجز و فقر

«فَقَدْ ضُفْتُ لِمَا نَزَلَ بِي يَا رَبِّ دَرْعًا، وَ امْتَلَأْتُ بِحَمْلِ مَا حَدَّثَ عَلَيَّ هَمًّا؛ ای مولای من به آنچه مرا رسیده بی طاقتم و آنچه به من هجوم کرده پر از غم و اندوهم». انسان در برابر بلاها دچار کم‌طاقتی و بی‌تابی می‌شود. اعتراف به عجز و بی‌طاقتی از آثار فردی مترتب بر بلاست که در این فراز اشاره شده است.

۴-۴-۱۰. درخواست دوباره گره‌گشایی از خداوند

«وَأَنْتَ الْقَادِرُ عَلَى كَشْفِ مَا مُنِيتُ بِهِ، وَ دَفْعِ مَا وَقَعْتُ فِيهِ، فَأَفْعَلْ بِي ذَلِكَ وَ إِن لَّمْ أَسْتَوْجِبْهُ مِنْكَ، يَا ذَا الْعَرْشِ الْعَظِيمِ». در فراز پایانی دعای هفتم، سیاق دعا تغییر کرده است و بنده با اصرار و پافشاری، دوباره خواسته خود را مطرح می‌کند. در اصول کافی بابی با عنوان پافشاری کردن و اصرار در دعا و انتظار اجابت بیان شده است. در این زمینه حضرت باقر علیه السلام فرمود: «به خدا سوگند هیچ بنده‌ای در دعا پافشاری و اصرار به درگاه خدای عزوجل نکند جز اینکه حاجتش را

برآورد» (کلینی، ۱۳۶۹، ۴/۲۲۴). برخلاف مطلوب نبودن اصرار و پافشاری بندگان نسبت به یکدیگر در رفع نیازمندی‌ها این امر در رابطه با خداوند مورد تأکید قرار گرفته است. حضرت صادق علیه السلام فرمود: «همانا خدای عزوجل خوش ندارد که مردم در انجام حاجت به یکدیگر اصرار کنند، ولی برای خودش آن را دوست دارد. خدای عزوجل دوست دارد که از او درخواست شود و آنچه نزد او است خواهش شود» (کلینی، ۱۳۶۹، ۴/۲۲۴).

جدول ۲: تحلیل محتوای دعای هفتم صحیفه سجادیه

فرازهای دعا	آثار تربیتی	نوع بحران	اثرات دفعی/ رفعی
یا مَنْ تُحَلُّ بِهِ عُقْدُ الْمَكَارِهِ	معرفت‌افزایی نسبت به قدرت خداوند در گشایش مشکلات	فردی و اجتماعی: گرفتاری‌ها می‌تواند فردی و اجتماعی باشد	رفع گره بلا و مصائب در پرتو استجابت دعا (اثر استجابت)
	خواندن رافع پیشامدها		رفع استرس ناشی از ناامیدی از عظمت بلایی که انسان (ها) در رفع آن ناتوان است در پرتو معرفت به وجود قدرت لایزال الهی (اثر تربیتی)
	التماس دانی از عالی‌فراخوانی پروردگار درسیاق ندا		
یا مَنْ يَفْتَأُ بِهِ حُدَّ الشَّدَائِدِ	کسب شناخت نسبت به خدای قادر، آرامش‌بخش انسان در نیل به درخواست است	فردی- اجتماعی حد الشدائد دلالت بر آسیب روحی ناشی از قرارگرفتن در سختی‌ها	رفع و شکست بلا و مصیبت در سایه استجابت دعا
یا مَنْ يَلْتَمَسُ مِنْهُ الْمَخْرَجَ إِلَى رَوْحِ الْفَرْجِ	معرفت‌افزایی نسبت به خداوند	فردی- آسیب روحی از دست‌رفتن آرامش	دفع گره‌ها و شداید ناشی از اصابت بلایا
ذَلَّتْ لِقُدْرَتِكَ الصَّعَابُ،	سهولت سختی‌ها با قدرت الهی	فردی- اجتماعی. پیدایش استرس و فشار روانی در سطح فرد و جامعه	رفع بلایا در سایه استجابت دعا
وَ تَسَبَّطَتْ بِطُفْلِكَ الْأَسْبَابُ،	معرفت نسبت به تأثیرگذاری خداوند	فردی و اجتماعی	فراهم‌سازی اسباب ناشی از استجابت دعا با رفع عوارض مترتب بر مصیبت

<p>دفع بلا یا تنها توسط خداوند است و گره‌گشایی با خواست خداوند صورت می‌پذیرد.</p>	<p>فردی و اجتماعی</p>	<p>معرفی خداوند در جهت دفع و رفع بلا (لایندفع و لاینکشف)</p>	<p>أَنْتَ الْمُدْعُو لِمُهْمَاتٍ، وَ أَنْتَ الْمُفْرَعُ فِي الْمُلْمَاتِ، لَا يَنْدَفِعُ مِنْهَا إِلَّا مَا دَفَعْتَ، وَ لَا يَنْكَشِفُ مِنْهَا إِلَّا مَا كَشَفْتَ</p>
<p>رفع جزع و فزع ناشی از اصابت بلا یا در سایه معرفت افزایی نسبت به پروردگار</p>	<p>فردی و اجتماعی</p>	<p>اظهار عجز و اضطرار در رویارویی مصائب اقرار به قدرت الهی در رفع گرفتاری‌ها</p>	<p>وَ قَدْ نَزَلَ بِي يَا رَبِّ مَا قَدْ تَكَادَنِي ثِقْلُهُ، وَ أَلَمَّ بِي مَا قَدْ بَهَطَنِي حَمَلُهُ... فَلَا مُصَدِرَ لِمَا أُوذْتُ، وَ لَا صَارِفَ لِمَا وَجَّهْتُ، وَ لَا فَاتِحَ لِمَا أَعْلَقْتُ</p>
<p>دفع تهدیدات متوجه عبادات و رابطه معنوی انسان با خداوند</p>	<p>فردی و اجتماعی محرومیت افراد جامعه از شرکت در مراسم عبادی</p>	<p>درخواست عدم سلب توفیق عبادات به خاطر مشغولیت به بلاها</p>	<p>وَ لَا تَسْأَلْنِي بِالْإِهْتِمَامِ عَنْ تَعَاهُدِ قُرُوبِكَ وَ اسْتِعْمَالِ سُنَّتِكَ</p>
<p>رفع گره‌ها و شداید ناشی از اصابت بلا یا</p>	<p>فردی</p>	<p>بیان دوباره عجز و فقر در برابر بلایای وارده</p>	<p>فَقَدْ صِفْتُ لِمَا نَزَلَ بِي يَا رَبِّ دُزَعًا، وَ امْتَلَأْتُ بِحَمَلِ مَا حَدَثَ عَلَيَّ هَمًّا،</p>
<p>رفع بلا و مصیبت در سایه استجابت دعا</p>	<p>فردی و اجتماعی</p>	<p>اقرار به توانایی خداوند در رفع گرفتاری‌ها و دفع اندوه‌ها</p>	<p>وَ أَنْتَ الْقَادِرُ عَلَى كَشْفِ مَا مُنِيبٌ بِهِ، وَ دَفْعِ مَا وَقَعَتْ فِيهِ، فَافْعَلْ بِي ذَلِكَ وَ إِنِّ لَمُ اسْتَوْجِبُهُ مِنْكَ، يَا ذَا الْعَرْشِ الْعَظِيمِ</p>

۴-۵. دعای پیامبر اکرم ﷺ برای حفاظت از بلا

در برخی متون دینی، ابن طاووس روایتی را انس از پیامبر اکرم ﷺ بیان کرده است که هر کس این دعا را هر صبح و عصر بخواند خداوند برای حفاظت او در جمیع جهات ملائکه‌ای را قرار می‌دهد و در امان الهی است و اگر خلائق در جهت ضرر و آسیب به او تلاش کنند، نمی‌توانند آسیبی به او وارد کنند: «رَوَى أَنَسٌ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: مَنْ اسْتَعْمَلَهُ كُلَّ صَبَاحٍ وَ مَسَاءٍ وَ كَلَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِهِ أَرْبَعَةَ أَمْلَاقٍ يَحْفَظُونَهُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ وَ عَنْ يَمِينِهِ وَ عَنْ شِمَالِهِ وَ كَانَ فِي أَمَانِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ لَوْ اجْتَهَدَ الْخَلَائِقُ عَنِ [مِنْ] الْجِنَّ وَ الْإِنْسِ أَنْ يَصَارُوهُ مَا قَدَرُوا وَ هُوَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بِسْمِ اللَّهِ خَيْرِ الْأَسْمَاءِ بِسْمِ اللَّهِ رَبِّ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ بِسْمِ اللَّهِ

الَّذِي لَا يَصْرُ مَعَ اسْمِهِ سَمٌّ وَلَا دَاءٌ بِسْمِ اللَّهِ أَصْبَحْتُ وَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ بِسْمِ اللَّهِ عَلَى قَلْبِي وَ
 نَفْسِي بِسْمِ اللَّهِ عَلَى دِينِي وَعَقْلِي بِسْمِ اللَّهِ عَلَى أَهْلِي وَمَالِي بِسْمِ اللَّهِ عَلَى مَا أَعْطَانِي رَبِّي بِسْمِ
 اللَّهِ الَّذِي لَا يَصْرُ مَعَ اسْمِهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ - وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ اللَّهُ رَبِّي لَا
 أُشْرِكُ بِهِ شَيْئاً اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ أَعَزُّ وَأَجَلُّ مِمَّا أَخَافُ وَأُحْذَرُ عَزَّ جَارِكُ وَجَلَّ ثَنَاؤُكَ وَلَا إِلَهَ غَيْرُكَ
 اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ نَفْسِي وَمِنْ شَرِّ كُلِّ سُلْطَانٍ شَدِيدٍ وَمِنْ شَرِّ كُلِّ شَيْطَانٍ مَرِيدٍ وَمِنْ شَرِّ
 كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ وَمِنْ شَرِّ قَضَاءِ السَّوِّءِ وَمِنْ كُلِّ دَابَّةٍ أَنْتَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّكَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ وَ
 أَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ - إِنَّ وِلْيَةَ اللَّهِ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ - فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ
 حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» (ابن طاوس، ۱۴۱۱، ص ۷۵؛
 مجلسی، ۱۴۰۳، ۸۳/۳۱۴؛ کفعمی، ۱۴۳۵، ص ۷۲).

۴-۵-۱. امنیت از هرگونه آسیب با نام خدا

«بِسْمِ اللَّهِ خَيْرِ الْأَسْمَاءِ بِسْمِ اللَّهِ رَبِّ الْأَرْضِ وَالسَّمَاءِ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَا يَصْرُ مَعَ اسْمِهِ سَمٌّ وَلَا دَاءٌ
 بِسْمِ اللَّهِ أَصْبَحْتُ وَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ». در ابتدای این دعا چندین مرتبه نام خداوند تکرار می‌شود
 و در هر فراز اوصاف الهی تذکر داده می‌شود. «خدایی را می‌خوانیم که با نام او سم و دردی زیان
 نمی‌رساند. نام او شافی است و اثر سوء درد را برطرف می‌سازد». بنابراین، خدایی که
 مسبب‌الاسباب است و هم قدرت اثرگذاری سم و درد را دارد و هم می‌تواند ضرر را از سم بگیرد.
 امام علی علیه السلام فرمود: «ربما كان الدواء داء والداء دواء؛ چه بسا که دارو درد گردد و درد دارو»
 (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۴/۲۲۷).

۴-۵-۲. تقویت روحیه توحیدی

«اللَّهُ رَبِّي لَا أُشْرِكُ بِهِ شَيْئاً اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ أَعَزُّ وَأَجَلُّ مِمَّا أَخَافُ وَأُحْذَرُ». در این فراز بر
 ربوبیت الهی تأکید می‌شود. مشابه این فراز در قرآن کریم آمده است: «هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَلَا أُشْرِكُ
 بِرَبِّي أَحَدًا؛ اللَّهُ پروردگار من است و هیچ کس را شریک پروردگارم قرار نمی‌دهم» (کهف: ۳۸).
 از جمله روابطی که بین خدا و خلق لحاظ می‌شود این است که همه شئون وجودی مخلوقات
 وابسته به خدای متعال است و به هر نحو که بخواهد تصرف و امور را تدبیر می‌کند. از جمله
 مصادیق تدبیر، حفظ و نگهداری کردن، حیات‌بخشیدن و میراندن، روزی‌دادن و ... است که
 ربوبیت تکوینی و یا به عبارتی کارگردانی جهان نام دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۸۴). تقویت

روحیه توحید ربوبی و اینکه تدبیر همه امور در دست خدای حکیم است سبب ایجاد آرامش و اطمینان در مبارزه و مقابله با بیماری می‌شود.

۴-۵-۳. پناهندگی به قدرت لایزال الهی

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ نَفْسِي وَ مِنْ شَرِّ كُلِّ سُلْطَانٍ شَدِيدٍ وَ مِنْ شَرِّ كُلِّ شَيْطَانٍ مَرِيدٍ وَ مِنْ شَرِّ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ وَ مِنْ شَرِّ قَضَاءِ السَّوِّءِ وَ مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ». در این فراز، انسان بعد از بیان ربوبیت الهی و و تأکید بر شریک‌ناپذیری خداوند در تدبیر امور مخلوقات از شر هر موجود آسیب‌رسانی و به‌ویژه از شر هر پیش‌آمد بد به دامان امن الهی پناهنده می‌شود. با توجه به تهدیداتی که در این فراز از دعا بیان شده است راه پناه‌بردن از این شرور را پناهندگی به خداوند مطرح کرده است و این پناهندگی با توجه به قدرت الهی اطمینان‌بخش است.

۴-۵-۴. سیطره ولایت الهی

«إِنَّ وِليَّ اللَّهِ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَ هُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ». این فراز به ولایت الهی در مسیر هدایت انسان برای ایصال به مطلوب اشاره دارد و هرگاه در امور جهان متوجه مانعی در مسیر ایصال به مطلوب شود باید به دنبال رفع‌کننده این مانع باشد. همان‌طور که در دعای هفتم صحیفه گذشت که «وَلَا تُشْغَلْنِي بِالْإِهْتِمَامِ عَنِ تَعَاهُدِ قُرُوضِكَ، وَ اسْتِعْمَالِ سُنَّتِكَ». اضطراب و ناامنی که در اثر بیماری متوجه فرد می‌شود زمینه حرکت در مسیر رشد و تعالی را کند می‌کند، اما با توجه به اینکه قطعنامه همه حوادث تلخ، تنها يك جمله است و آن اینکه قدرت تنها از آن خداست (قرائتی، ۱۳۸۳، ۱۷۷/۷) باید به‌سوی خداوند رفت. «هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَ خَيْرٌ عُقْبًا؛ در آنجا ثابت شد که ولایت (و قدرت) از آن خداوند بر حق است. اوست که برترین ثواب و بهترین عاقبت را (برای مطیعان) دارد» (کهف: ۴۴). در تفسیر صافی در معنای مولی به ناصر و متولی امر اشاره شده است (فیض کاشانی، ۴۱۵، ۳۴۹/۲). بنابراین، ارتباط پیدا کردن با خداوندی که یاری‌رسان و متولی امر بندگان است ضمن جلوگیری از بروز آسیب‌ها، سبب تقویت روحیه افراد آسیب‌دیده در مصائب و بیماری‌ها می‌شود.

فرازهای دعا	آثار تربیتی	نوع بحران	اثرات دفعی / رفعی
بِسْمِ اللَّهِ خَيْرَ الْأَسْمَاءِ بِسْمِ اللَّهِ رَبِّ الْأَرْضِ وَالسَّمَاءِ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَا يَضُرُّ مَعَ اسْمِهِ سَمٌّ وَلَا دَاءٌ بِسْمِ اللَّهِ أَصْبَحْتُ وَ عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ	امنیت از هرنوع آسیب با نام خداوند	فردی و اجتماعی	رفع عوارض مترتب بر بلایا در سایه استجابت دعا
اللَّهُ اللَّهُ رَبِّي لَا أُشْرِكُ بِهِ شَيْئاً اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ أَعَزُّ وَأَجَلُّ مِمَّا أَخَافُ وَأَخْذَرُّ	تقویت روحیه تعبد	فردی	رفع بلایا در سایه استجابت دعا
اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ قَضَاءِ السَّوِّءِ وَمِنْ كُلِّ دَابَّةٍ	پناهندگی به قدرت الهی	فردی - اجتماعی	دفع ابتلا به مصائب
إِنِّي وَلِيَّ اللَّهِ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَ هُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ.	سیطره ولایت الهی	فردی	

۴-۶. روایت حضرت علی عليه السلام در دفع بلا

روایتی از حضرت علی عليه السلام در کتاب بحار الانوار بیان شده است که فرمود: «هرکس این آیات را در هر روز صبح بخواند خداوند متعال او را از هر بدی کفایت فرماید هر چند او خودش را به هلاکت انداخته باشد». «رُوي عَنْ مَوْلَانَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع قَالَ: مَنْ قَرَأَ هَذِهِ الْآيَاتِ السَّتِّ فِي كُلِّ عِدَاةٍ كَفَاهُ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ كُلِّ سُوءٍ وَ لَوْ أَلْقَى نَفْسَهُ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَ هِيَ قُلٌّ لَنْ يَصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ - وَ إِنْ يَمْسَسَكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَ إِنْ يَرِدْكَ بَخِيرٌ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ يَصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ هُوَ الْعَفْوُورُ الرَّحِيمُ - وَ مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَ يَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَ مُسْتَوْدَعَهَا كُلُّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ - وَ كَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَ إِيَّاكُمْ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ - مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ - قُلْ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ - حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ وَ أَمْتَنِعْ بِحَوْلِ اللَّهِ وَ قُوَّتِهِ مِنْ حَوْلِهِمْ وَ قُوَّتِهِمْ وَ أَسْتَشْفِعُ بِرَبِّ الْفَلَقِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ وَ أَعُوذُ بِمَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۳۷/۸۳) باب الادعیه و الاذکار عندالصبح و

المساء. محتوای این دعا بر توجه به قدرت الهی و اتکا بر خداوند در دفع و رفع مصائب و بلایا تأکید دارد.

۴-۶-۱. تقدیر مصائب توسط خداوند حکیم و با اذن الهی

فراز ابتدایی این روایت با آیه: «قُلْ لَنْ يَصِيْبَنَا اِلَّا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَ عَلٰى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُوْنَ»؛ بگو هیچ حادثه‌ای برای ما رخ نمی‌دهد مگر آنچه خداوند برای ما نوشته و مقرر داشته است. او مولا (و سرپرست) ماست و مؤمنان باید تنها بر خدا توکل کنند». (توبه: ۵۱) در این زمینه علامه طباطبایی رحمته الله علیه می‌نویسد: «ولایت و اختیار امور ما تنها و تنها به دست خداست. این انحصار از جمله «هُوَ مَوْلَانَا» استفاده می‌شود و اختیار ما نه به دست خود ماست و نه به دست هیچ یک از این اسباب ظاهری بلکه حقیقت ولایت تنها از آن خداست و خدای تعالی سرنوشتی حتمی از خیر و شر برای همه تعیین کرده است» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۳۰۶/۹). همین مضمون در آیه: «مَا اَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ وَ مَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهٗ»؛ هیچ مصیبتی رخ نمی‌دهد مگر به اذن خدا و هر کس به خدا ایمان آورد خداوند قلبش را هدایت می‌کند و خدا به هر چیز داناست» (تغابن: ۱۱) بیان شده است. مصیبت بیشتر در مورد حوادث ناگوار استعمال می‌شود. حوادثی که با خود ضرر می‌آورد و کلمه اذن به معنای اعلام رخصت و عدم مانع است و همواره ملازم با آگهی اذن‌دهنده نسبت به عملی است که اجازه آن را صادر می‌کند. هر عملی که مانعی برای اثرگذاری داشته باشد با اذن الهی به عمل کردن، آن مانع از بین می‌رود و هر سببی هم که در سببیت تمام باشد باز عملکردش به اذن خداست، پس نتیجه اینکه هیچ سببی بدون اذن الهی در مسبب خود اثر نمی‌گذارد (ر.ک.، طباطبایی، ۱۴۱۷، ۳۰۳/۱۹). عمل کردن به این روایت و خواندن این آیات و ادعیه در هر روز با همراه داشتن آموزه‌های پر بار تربیتی همه افراد به‌ویژه افراد دردمند را با آرامش‌بخشی متوجه یگانه منبع قدرتی می‌کند که چاره‌ای جز پناهندگی به او نیست: «لَا مَلْجَاَ مِنَ اللّٰهِ اِلَّا اِلَيْهٖ»؛ پناهگاهی از خدا جز به سوی او نیست» (توبه: ۱۱۸).

جدول ۴: تحلیل محتوای روایت حضرت علی علیه السلام در دفع بلا

فراز های دعا	آثار تربیتی	نوع بحران	اثرات دفعی / رفعی
لَنْ يَصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا..	تسلی بخشی به مصیبت‌زدگان با معرفت‌افزایی به سنن الهی	فردی - اجتماعی	رفع جزع و فزع ناشی از اصابت بلا یا به انسان (رفعی) و دفع ابتلا به مصائب (دفعی)
إِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ..	افزایش معرفت نسبت به قدرت خداوند در اصابه خیر و ضرر	فردی	

۵. نقش دعا در دفع و رفع عوارض بیماری

مصائب و گرفتاری‌ها از رخدادهای جدایی‌ناپذیر زندگی روزمره هستند و امواج بلاها با شدت و ضعف متفاوت همواره همراه انسان است؛ زیرا انسان در رنج و سختی آفریده شده است. «قَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ؛ ما انسان را در رنج آفریدیم» (بلد: ۴). در این میان تعامل افراد به نسبت نگاه آنها به جهان پیرامون و متناسب با ایدئولوژی آنها متفاوت است. انسان‌های ملحد به دلیل عدم اعتقاد به قدرتی مافوق جهان طبیعت در میان امواج گرفتاری‌ها تسلیم و دچار یأس و ناامیدی می‌شوند. خداوند نیز در سوره یوسف یأس را نشانه کفر نامیده است و می‌فرماید: «از رحمت الهی هیچ‌گاه مأیوس نشوید که قدرت الهی فوق همه مشکلات و سختی‌هاست و تنها کافران هستند که از قدرت الهی بی‌خبرند و از رحمتش مأیوس می‌شوند». «لَا تَأْسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَأْسُ مِنَ رُوحِ الْكَافِرُونَ» (یوسف: ۸۷).

در طرف دیگر افراد مؤمن قرار دارند که در هر شرایطی به دنبال روزنه امید هستند و به دلیل باور به قدرت مافوق طبیعی هرگز دچار یأس نمی‌شوند. چنانچه حضرت علی علیه السلام داشتن تقوا را راه خروج از سختی‌ها و بن‌بست‌ها می‌داند و می‌فرماید: «لَوْ أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا عَلَى عَبْدٍ رَتَقًا ثُمَّ اتَّقَى اللَّهَ لَجَعَلَ لَهُ مِنْهَا مَخْرَجًا وَرَزَقَهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ؛ اگر آسمان و زمین بر بنده‌ای به هم دوخته شده باشد، ولی آن بنده تقوا داشته باشد خدای تعالی از همان محیط به هم دوخته شده راه خروجی برای او باز می‌کند» (خطبه ۱۳۰ نهج البلاغه). در سوره طلاق نیز راه خروج از مشکلات، تقوا معرفی شده است: «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا» (طلاق: ۲).

۶. آثار استجابات

در خواندن و درخواست از خداوند نوعی اتصال با قدرت لایزال الهی برقرار می‌شود که در نتیجه آن، رفع و دفع غم‌ها و بیماری‌ها صورت می‌گیرد. خداوند می‌فرماید: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ؛ پروردگارتان گفت، بخوانید مرا تا شما را پاسخ گویم. آنهایی که از پرستش من سرکشی می‌کنند زودا که در عین خواری به جهنم درآیند» (غافر: ۶۰). در روایات دعاکردن نوعی عبادت و حتی عبادت کبری معرفی شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «الدعاء هو العبادة؛ دعا عبادت است» و «هی العبادة الكبرى؛ دعا عبادت بزرگ است» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۳۵/۷). همچنین دعاکردن افضل از نماز دانسته شده است. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «یکی از یارانش سؤال کرد ما تقول فی رجلین دخلا المسجد جمیعا کان احدهما اکثر صلاة، و الآخر دعاء فایهما افضل؟ قال کل حسن؛ چه می‌فرمایید درباره دو نفر که هر دو وارد مسجد شدند یکی نماز بیشتری به جا آورد و دیگری دعای بیشتری. کدامیک از این دو افضلند؟ فرمود: هر دو خوبند. سؤال کننده مجددا عرض کرد: قد علمت، و لکن ایهما افضل؟ می‌دانم هر دو خوبند، ولی کدامیک افضل است. امام فرمود: اکثرهما دعاء، اما تسمع قول الله تعالی ادعونی أستجب لکم إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ؛ آن کس که بیشتر دعا می‌کند افضل است. مگر سخن خداوند متعال را نشنیده‌ای که می‌فرماید: ادعونی أستجب لکم؛ سپس افزود هی العبادة الكبرى؛ دعا عبادت بزرگ است» (حویزی، ۱۴۱۵، ۵۲۸/۴).

در معارف دینی، اصل تقاضا و درخواست از خداوند مورد سفارش است و به‌عنوان افضل عبادت معرفی شده است. در این زمینه از امام باقر علیه السلام نقل شده است که در جواب این سؤال که کدام عبادت افضل است، فرمود: «ما من شیء افضل عند الله من ان یسئل و یطلب مما عنده و ما احد ابغض الی الله عزوجل ممن یتکبر عن عبادته و لا یسئل ما عنده؛ چیزی نزد خدا افضل از این نیست که از او تقاضا کنند و از آنچه نزد او است بخواهند و هیچ کس مبعوض‌تر و منفورتر نزد خداوند از کسانی که از عبادت او تکبر می‌ورزند و از مواهب او تقاضا نمی‌کنند، نیست». همچنین راه وصول به مقامات الهی نیز جز از طریق دعا و تضرع حاصل نمی‌شود. در این زمینه در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «مقاماتی نزد خداوند است که راه وصول به آن تنها دعاست». «ان عند الله عزوجل منزله لا تنال الا بمسالة، و لو ان عبدا سد فاه و لم یسئل

لم يعط شيئا، فاسئل تعط، انه ليس من باب يقرع الا يوشك ان يفتح لصاحبه؛ نزد خدا مقامی است که جز با دعا و تقاضا نمی‌توان به آن رسید و اگر بنده‌ای دهان خود را از دعا فرو بندد و چیزی تقاضا نکند چیزی به او داده نخواهد شد، پس از خدا بخواه تا به تو عطا شود؛ زیرا هر دری را بکوبید و اصرار کنید سرانجام گشوده خواهد شد» (کلینی، ۱۳۶۹، ۲۱۱/۴). باب فضل الدعاء و الحث علیه حدیث (۳)

نتیجه اینکه دعا کردن محبوب الهی و خواست خود خداوند است که همراه با وعده اجابت است و اینکه این اجابت به‌طور مطلق نیست و همراه با شرایطی است. (ر.ک.، مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱/۶۴۸-۶۴۵). همچنین در اصول کافی بابی با عنوان «ان الدعاء یرد البلاء و القضاء» آمده است و بر از بین رفتن بلا به‌واسطه خواستن از خداوند تأکید شده است. در روایتی بر جدال بین دعا و بلا اشاره شده است که دعا بازگرداننده بلا معرفی شده است هرچند آن بلا محکم باشد. امام رضا علیه السلام دعا را دفع‌کننده آنچه نازل شده است و آنچه نازل نشده است، می‌داند. همچنین امام باقر علیه السلام در تشبیهی دعا کردن در برگرداندن قضای الهی در اموری که به شدت محکم شده‌اند را به انگشتان به هم چسبیده دست تشبیه کرده است و حضرت به زراره فرمود: «آیا تو را راهنمایی نکنم به چیزی که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در آن استثنا زده (و چیزی را از آن بیرون نکرده)؟ عرض کردم چرا؟ فرمود: دعاست که برگرداند قضای میرم را که به سختی محکم شده است و (برای تشبیه و بیان مطلب) انگشتانش را به هم چسباند (یعنی شدت ابرام آن مانند این انگشتان چسبیده به هم باشد) (کلینی، ۱۳۶۹، ۲۱۶/۴). باب «ان الدعاء یرد البلاء و القضاء»

۱-۶. آثار تربیتی

دعا در بردارنده مجموعه وسیعی از معارف بلند الهی و آموزه‌های ناب توحیدی و عرفانی است و آثار تربیتی و سازنده فراوانی دارد که این آثار علاوه بر تقویت و توسعه وجودی در انسان زمینه فائق آمدن در برابر مشکلات را فراهم می‌کند.

۱-۱-۶. معرفت‌افزایی نسبت به پروردگار

عدم معرفت و یا غفلت از خداوند در بحران‌های مختلف فردی و اجتماعی ناشی از کرونا تأثیرگذار است. برای نمونه اگر در انواع بلا و مصیبت، مبتلا به حزن و اندوه شود و نشاطی در زندگی نباشد به غفلت و عدم توجه به قدرت الهی بازمی‌گردد. خواندن و انس با دعا این فهم را در انسان ایجاد

می کند که همه امور در دست قدرت الهی است و با خواندن او راه خروج از سختی و تنگی فراهم می شود. از سوی دیگر دعا با افزایش معرفت زمینه لازم التزام به فرامین الهی را فراهم می آورد. انسان چون خود را نیازمند و مرهون نعمت های خداوند می بیند، موظف به اطلاعات از فرمان الهی می شود. خداوند در قرآن می فرماید: «أَوْفُوا بِعَهْدِكُمْ أُوفِ بِعَهْدِكُمْ؛ به پیمانی که با من بسته اید وفا کنید تا من نیز به پیمان شما وفا کنم» (بقره: ۴۰).

۶-۱-۲. معرفت افزایی نسبت به خویش

اثر دعا معرفت زایی بنده به میزان دارایی و نیازمندی های خویش است. هرگاه بنده خود را نیازمند دید در برابر خداوند خضوع کند؛ زیرا غرور و کبر سرچشمه انواع بدبختی هاست و تا زمانی که انسان در برابر خداوند برای خود موجودیتی قائل شود، راه به جایی نمی برد. با معرفت نفس است که انسان به فقیربودن خودش و بی نیازی مطلق خداوند که همه هستی وصل به اوست پی میبرد. «یا ایها الناس انتم الفقراء إلى الله و الله هو الغنی الحمید؛ ای مردم شما (همگی) نیازمند به خدایید. تنها خداوند است که بی نیاز و شایسته هرگونه حمد و ستایش است» (فاطر: ۱۵) و دست به دعا برمی دارد؛ زیرا دست خود را خالی می بیند و دست به سوی مسبب الاسباب بلند می کند. از سوی دیگر احساس قدرت و بی نیازی سبب طغیان انسان می شود. «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ؛ انسانی که از ربه خود بی نیازی است؛ چنین نیست (که شما می پندارید) به یقین انسان طغیان می کند از اینکه خود را بی نیاز ببیند» (علق: ۶ و ۷). فراگیری بحران کرونا در دنیا نشان داد که هیچ قدرتی در برابر قدرت بی پایان الهی نمی تواند دست گیر مخلوقات باشد و نه تنها زندگی فردی بلکه جهان متوجه ضعف و ناتوانی خود شد و دریافت که حتی یک ویروس می تواند نظام زندگی را متزلزل کند و در این حالت است که باید دنبال قدرتی باشد که مانع رسیدن بلا و مصیبت و رافع ضرر و زیان آن باشد.

۶-۱-۳. پیدایش بستر خودسازی در فرد

دعا کردن و استجاب دعا شرایطی دارد که لازمه آن خودسازی و توجه به تربیت فردی است. از جمله شرایط، خلوص نیت، صفای دل و توبه از گناهان است. خداوند در آیه ۲۹ سوره اعراف می فرماید: «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ؛ بگو پروردگرم امر به عدالت کرده است و توجه خویش را در هر مسجد (و به

هنگام عبادت) به سوی او کنید و او را بخوانید، در حالی که دین (خود) را برای او خالص گردانید (و بدانید) همان گونه که در آغاز شما را آفرید (بار دیگر در رستاخیز) باز می گردید». این آیه اشاره به نیایش و عبادت خالصانه خداوند دارد (طبرسی، ۱۳۷۲، ۶۳۵/۴). علامه طباطبایی رحمته الله علیه در میزان می نویسد: «بر هر عابد واجب است که در عبادت خود، توجه را از غیر عبادت و در بندگی برای خدا توجه را از غیر خدا منقطع سازد» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۷۳/۸).

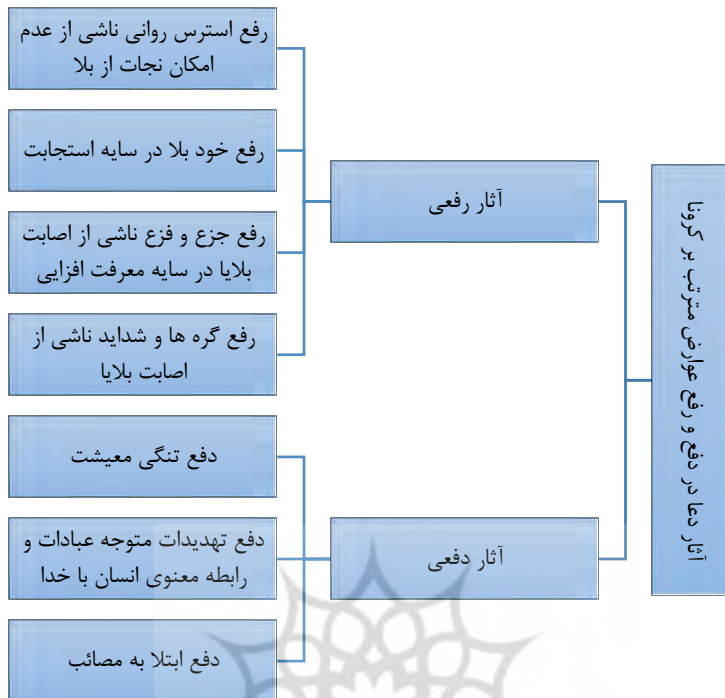
۶-۱-۴. ایجاد آرامش و اطمینان

در دعا کردن برای ارتباط با منبع فیض، زمینه آرامش فراهم می شود و روحیه یأس و ناامیدی دور می شود. اطمینان به معنای سکون و آرامش است و اطمینان به چیزی به این است که آدمی با آن دلگرم و خاطر جمع شود. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۳۵۳/۱۱). «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ؛ آنها کسانی هستند که ایمان آورده اند و دل هایشان به یاد خدا مطمئن و آرام است، آگاه باشید تنها با یاد خدا دل ها آرامش می یابد» (رعد: ۲۸).

۷. نتیجه گیری

در متون دینی توصیه های مکرری به دعا و ارتباط با خداوند شده است. بررسی محتوای ادعیه، انسان را به آموزه های تربیتی بالایی رهنمون می کند که در رأس آنها تقویت روحیه توحیدی و توجه به مسبب الاسباب بودن خداوند قرار دارد. این آموزه ها زمینه افزایش امید و تقویت روحیه توکل را فراهم می کند که چنین نگاهی به نوع خود در بهبود بیماری های روحی و جسمی تأثیرگذار است و در نهایت مدیریت مصیبت ها زمینه و بستر خودسازی را برای زندگی افراد فراهم و متوجه مفهوم «لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ» می کند.

در پایان، آثار دعا در دفع و رفع عوارض مترتب بر کرونا به صورت خلاصه در نمودار زیر قابل مشاهده است.

نمودار ۱: آثار دعا در دفع و رفع عوارض مترتب بر کرونا

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۷۳). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- * نهج البلاغه (۱۳۷۹). مترجم: دشتی، محمد. قم: مؤسسه انتشارات ائمه.
- ۱. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۱). مهج الدعوات و منهج العبادات. قم: دار الذخائر.
- ۲. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ۳. انصاریان، حسین (۱۳۷۱). دیار عاشقان. تهران: پیام آزادی.
- ۴. ایرنا. (۱۳۹۹). هشدار سازمان ملل درباره بحران روانی ناشی از کرونا. بازیابی ۲۲ شهریور ۲۰۲۰، از <https://www.irna.ir/news/83787149/>
- ۵. آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دار الکتب الاسلامیه.
- ۶. جمعی از محققان (۱۳۸۹). فرهنگ‌نامه اصول فقه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). نسیم اندیشه. قم: انتشارات صدرا.
- ۸. حسینی‌نیا، محمدحسین (۱۳۹۶). علوم بلاغی. قم: دار الحدیث.
- ۹. شیخ حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹). وسائل الشیعه. قم: دار الحدیث.
- ۱۰. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ۱۱. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- ۱۲. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرین. تهران: انتشارات مرتضوی.

۱۳. العروسی الحویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵). تفسیر نور الثقلین. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۴. فهری، سید احمد (۱۳۷۵). صحیفه سجادیه. انتشارات اسوه.
۱۵. فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۱۵). تفسیر الصافی. تهران: انتشارات صدر.
۱۶. قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور. تهران: درس‌هایی از قرآن.
۱۷. کفعمی، ابراهیم‌بن علی عاملی (۱۴۰۵). المصباح للکفعمی (جنه الامان الواقیه). قم: الرضی.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۹). اصول الکافی. مترجم: مصطفوی، جواد. تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت علیهم‌السلام.
۱۹. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۰. مدیریت بحران (۱۳۹۹). مدیریت بحران. دانشنامه آزاد. بازیابی از https://fa.wikipedia.org/w/index.php?title=مدیریت_بحران&oldid=28457366
۲۱. مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار الفکر.
۲۲. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۰). آموزش عقاید. تهران: چاپ و نشر بین الملل.
۲۳. موسی، حسین یوسف (۱۴۱۰). الافصاح فی فقه اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

